

ČEŠKA, Jan: Řeči a naučení hlubokých mudrců. opr. M. Nedvědová. Praha 1982.
LAMPRECHT, Arnošt – ŠLOSAR, Dušan – BAUER, Jaroslav: Historická mluvnice češtiny. Brno 1986.

K morfológii zemplínskych nářečí

Martin Chochol

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Bratislava

Obsah pojmu nárečie definujeme ako *územne a funkčne vymedzený štruktúrny jazykový útvar, ktorým spontánne komunikuje autochtónne obyvateľstvo istej oblasti, ako územný (zemepisný) variant národného jazyka s vlastným zvukovým, gramatickým, slovtvorným a lexikálnym systémom... tvoriaci komplexnú lingvistickú, historickú a sociologickú kategóriu* (Mistrík a kol. 1993, s. 289).

V praxi však často zabúdame práve na komplexnosť tohto jazykového systému, ktorá je okrem iného tvorená napríklad aj jeho vývinovou dynamikou. Všeobecne (a dalo by sa povedať až axiomaticky) zaužívaný synchronný prístup k nárečiam v rámci zachovania vedeckej korektnosti v istom zmysle podporuje vnímanie slovenských nářečí ako hotových, ukončených, snád' okrem slovnej zásoby nevyvíjajúcich sa útvarov. To však, dovoľím si tvrdiť, nie je a (v najbližšom čase, vzhľadom na vysokú komunikačnú zaťaženosť nářečí) ani nebude pravdou.

Ignorovanie diachronie pri skúmaní nářečí môže viesť v zásade k dvom druhom problémov, a to jednak smerom k minulosti a smerom k budúcnosti ich podoby. V prvom prípade ide o zanedbanie územnej i časovej nerovnomernosti šírenia vývinových zmien. Tieto problémy som sa napríklad vo svojej diplomovej práci snažil eliminovať dôsledným interpretovaním pojmu nárečie, dialekt, ako (zjednodušene povedané) jazyk jednej obce, vďaka čomu som mohol aj prípadné prechodné štádium niektorého znaku prezentovať synchronne.

V druhom prípade však ide o nemožnosť (či skôr nechotu) zachytiť v nářečiach jazykové zmeny novšie, ba až najnovšie, nehovoriac už o akejkoľvek prognóze. Odchýlky od zachyteného stavu nářečia sú potom posudzované iba ako rôzne vplyvy či už spisovného jazyka, kontaktového susedného nářečia alebo interdialektu, alebo prinajlepšom ako akési miešanie kódov; reč mladej (a v podstate už aj strednej) generácie ako predmet skúmania sa stále viac odvíja do výlučnej kompetencie sociolingvistiky.

Myslím si, že je potrebné prehodnotiť najmä tieto novšie zmeny a všeobecne sa presadzujúce tendencie. Ak ich aj naďalej budeme vidieť iba ako nesprávne

ne, chybné aktualizácie jazykového systému nárečia v konkrétnej reči a samotné nárečie ako nemenný, petrifikovaný útvar, už onedlho budeme nútení konštatovať zánik, „smrť“ takto chápaného nárečia.

Konkrétnejšie tento problém priblížim na príklade dvoch pádov, datíve a lokáli singuláru, resp. na tvaroch zemplínskych substantív v týchto pádoch.

Pre zemplínsku deklináciu je veľmi príznačná tendencia vyrovnávania relačných morféme, a to buď podľa rodov, alebo aj podľa pádov. V archíve dialektologického oddelenia JÚĽŠ SAV môžeme nájsť v textoch najstarších informátorov mnoho dokladov prechodného stavu; myslím tým prechodného smerom k spomenutému vyrovnávaniu.

Relačná morféma L. sg. **-oj** prenikla najprv od životných maskulín (napr. *o xlopoj, o ocoj, o gazdoj* atď.) k neživotným, napr.:

U každim maradikej zevetnac snopi. (Mária Rovňáková, 64 r., Veľké Zalužice, 1958)

Jak prišla ňezel'a, ja jim... kupiü u karčme aj po pivoj... (Juraj Šepelák, 56 r., Malé Zalužice, 1958)

V tých istých pozíciách sa však vyskytujú aj staršie relačné morfémy **-u** a **-e**, napr.:

Na predku voza bul lanc a na zadku pavuzni štrang. (Anna Kolesárová, 65 r., Lastomír, 1959)

I na hruňe, ot paňskej pľeuňi, na jednej straňe je viňica i na druhej... (Michal Chuda, 88 r., Trnava pri Laborci, 1977)

Potom začala morféma **-oj** prenikať aj k femininám, napr.:

Pri tej špivankoj paropci xozil'i do kruhu a cifrovali... (Anna Pariečová, 58 r., Malčice, 1966)

Potim uš tancoval'i z mladu šicki družički u karičkoj... (Juraj Šepelák, 56 r., Malé Zalužice, 1958)

Nazdávam sa, že jej nástup bol rýchlejší a systematickejší najmä v tých pozíciách, v ktorých pôvodné morfémy **-e**, **-i** spôsobovali alternácie, ktoré sa už v materiáli nárečového archívu vyskytli len veľmi sporadicky:

Buľi u Americe. (Mária Surminová, 80 r., Bánovce nad Ondavou, 1966)

Jedna šalka u jednej ruce, druha u druhej ruce... (Juraj Matina, 73 r., Bánovce nad Ondavou, 1966)

„Nevyrovnané“ tvary však nachádzame aj tam, kde tieto koncovky alternáciu spôsobiť nemohli:

Aľe už je tam po viňici. (Jozef Hospodár, 71 r., Kaluža, 1977)

Oveľa zriedkavejšie – ale predsa – sa lokálová morféma **-oj** dostala aj k neutráram:

Jak prišla ňezel'a, ja jim... kupiü u karčme aj po pivoj... (Juraj Šepelák, 56 r., Malé Zalužice, 1958)

Pri pľeve robja dva ženi, pri klašoj tiš teľo. (Mária Rovňáková, 64 r., Veľké Zalužice, 1958)

ale v podobných pozíciách častejšie nachádzame tvary:

M'eti meso s kašu zakrucani u kapusnim P'iscu. (Zuzana Sotáková, 81 r., Trhovište, 1976)

... *kež viňica u kvece, kec kvitňe* (Jozef Hospodár, 71 r., Kaluža, 1977)

Situácia pri datíve singuláru bola (a aj je) veľmi podobná, čo čiastočne súvisí aj s morfológickou homonymiou. Aj tu sa totiž morféma **-oj** dostala od životných maskulín (napr. *xlopoj, ocoj, gazdoj* atď.) k neživotným, napr.:

Gu ostatkoj tancovala staršina a nakoňec prišol mladi. (Anna Pariečová, 58 r., Malčice, 1966)

Jak še prišlo gu stohoj, ta bulo treba vecej ľuži. (Anna Kolesárová, 65 r., Lastomír, 1959)

a k femininám, napr.:

Mlada... prišla gu svatkoj... (Mária Rovňáková, 64 r., Veľké Zalužice, 1958)

... *a toto bulo jak pripravženi gu pokrejdoy.* (Juraj Šepelák, 56 r., Malé Zalužice, 1958)

V tých istých pozíciách však často nachádzame aj podoby:

Koľik še bije gu pňaku. (Michal Chuda, 88 r., Trnava pri Laborci, 1977)

Bulo na spotku široki a gu verxu zuženi, a verx šijki bul širši. (Andrej Krivý, 70 r., Trhovište, 1976)

Jag može žic, kec prepíje peňeži, prepíje viplatu, ňepriňeše žeňe domu... (Mária Surminová, 80.r., Bánovce nad Ondavou, 1966)

Jag me išli od vencou, ta me išli gu studňi, xož gu čijej... (Anna Pirčová, 63 r., Lúčky, 1968)

Keďže datívne vyrovnávanie bolo pri femininách aj neživotných maskulínach veľmi časté, predpokladám prienik morfémy **-oj** (aspoň v nízkej intenzite) aj k neutrám. Materiál nárečového archívu však nezachycuje ani jeden taký prípad. Namiesto toho sa tu pravidelne stretávame s tvarmi:

No a teraz vam povim, že jag to bulo na vešeľu. (Anna Pirčová, 63 r., Lúčky, 1968)

Po trecim kopaňu už vinčur dožiral hrozno. (Michal Chuda, 88 r., Trnava pri Laborci, 1977)

Dnes sa najmä tam, kde pôvodný vývoj smeroval k formálnemu vyrovnaniu a tým de facto k morfológickej homonymii, o to výraznejšie prejavuje snaha o opätovnú (najmä rodovú) diferenciaciu. V nárečových prejavoch súčasných informátorov síce v gramaticky ekvivalentných pozíciách stále badať istú rozkolísanosť, pri distribúcii je však výrazný posun vo frekvencii v prospech „nevyrovnaných“ tvarov (príklady zachytávajú výpovede neznámych informátorov na území obcí Trhovište, Bánovce nad Ondavou, Ložin, Bracovce, Falkušovce a Kačanov):

L. sg.

Co to tam na tim motoroj položeni?

Tam ci bicigel', pri tim stromoj.

*A co, ja ozda o tvojej **baboj** hutorim?
Poñez mu toti bandurki u **opalkoj**.*

*Dostaņeće po **falatkoj** a marš!
Joj, ňebav uš tel'o na tej **trupkoj**...*

No frekventovanejšie sú podoby:

*Ižem do varoša na **motoru**.
Už zaš ši pri **ploce**?*

*Co to trimež u **ruke**?
Ta toto ja mam na **hlave** trimac?*

*Daļi me sebe po **piuku**...
Pri tim mojim **ščescu**...*

D. sg.

*... a gu každomu **koľičkoj** taku jag doľinku mi zrobil...
Tam iž gu **oblačkoj** a pitaj dva ľistki.*

*A pomahal ši **baboj**?
Oľem, poñez **mačkoj** žric...*

*A tam už bulo šicko narixtovani gu **vešeľoj**.*

Častešie vřak počuť:

*Ľem ti daj tomu **kolačku** pokoj!
Ta postav še gu **oblaku**...*

*... **žeňe** mi kupil taki čudo, bo mi nakazala...
Pož zo mnu gu **studňi**!*

*Jim še už ňijag raz ňesce gu **vojsku**.
Tam človeg raz-dva priže gu **ňeščescu**.*

Tieto (a aj d'ľšie) variantné gramatické morfémy sú pritom v komunikácii všeobecne zrozumiteľné a v zásade aj zameniteľné, lebo väčšina používateľov ich vníma (AK ich vôbec vníma) ako synonymné. Ich výber v konkrétnej realizácii konkrétnym hovoriacim môže – no nemusí – byť diferencovaný na základe rôznych objektívnych i subjektívnych kritérií. Pri štatistickom skúmaní by sme pravdepodobne objavili isté tendencie vzhľadom na vek a vzdelanie

hovoriaceho, konkrétnu obec, z ktorej pochádza, ale aj vzhľadom na percipienta či dokonca konkrétnu ohýbanú lexému (z centra, stredú alebo periférie slovej zásoby, nocionálnu alebo expresívnu a pod.).

Stav v zemplínskej deklinácii je teda, ako som naznačil, veľmi rozkolísaný, čo považujem za príznak prechodného obdobia, spôsobeného viacerými prebiehajúcimi zmenami. Inými slovami považujem ho ak nie priam za dôkaz, potom určite aspoň za indíciu pokračujúceho vývinu týchto nárečí.

Literatúra

Encyklopédia jazykovedy. Zost. J. Mistrík a kol. Bratislava: Obzor 1993. 515 s.

CHOCHOL, Martin: K charakteristike stredozemplínskych nárečí. Diplomová práca. Prešov 2002. 98 s.

CHOCHOL, Martin: Vplyv spisovného jazyka na zemplínske nárečia. Deklinácia substantív. In: Slovenčina na začiatku 21. storočia. Ed.: M. Imrichová. Prešov: Fakulta humanitných a prírodných vied Prešovskej Univerzity 2004, s. 219 – 227.

ŠTOLC, Jozef: Atlas slovenského jazyka II. Flexia. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1978. 316 s. (1), 192 s. (2)

ŠTOLC, Jozef: Slovenská dialektológia. Bratislava: Veda 1994. 216 s.

K sociálnej a jazykovej situácii v oblasti Čierneho Hrona

Tomáš Bánik

Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

Keď sa dôkladne venujeme nárečovému výskumu Horehronia, nemožno sa vyhnúť analýze spoločenských pomerov v súčasnosti aj v minulosti. Výrazné hospodárske a sociálne premeny, ktoré utvárali obraz tohto kraja v posledných dvoch storočiach, sa podpísali aj na charaktere jazyka jeho obyvateľov. Najmä v oblasti Čierneho Hrona považujeme za určujúci faktor spoločenského vývinu industrializáciu. Nejde však o industrializáciu, ktorá by bola fenoménom konca dvadsiateho storočia (ako je to v iných oblastiach Slovenska), ale o industrializáciu staršieho pôvodu siahajúcu do 18. storočia.

Na mape v práci Mateja Bela *Notitia Hungariae* sú v okolí čierneho Hrona zakreslené len osady: Valaská (*Valaszka* – v blízkosti ústia Čierneho Hrona), Osrblie (*Oszrblie*), Hámor (*Hamor*), Hronec (*Hronetz* – osada neskôr splynula s Hroncom), Jergov (*Gergentze*), Závodie, Balog, Komov, Dobroč (*Dobrots*).

Valaská a Hronec sú najstaršie a najvýznamnejšie valašské osady v okolí Brezna. Počiatky valašského osídlenia siahajú do druhej polovice 15. storočia (Kavuljak, 1946, s. 306 – 308).